

Kaj nam ima povedati Thomas More s svojo Utopijo?

Kaj označujemo s pojmom humanizem in katere so temeljne ideje renesanse? Kdo je Thomas More? Ali je njegovo dejanje življenja – pričevanje za vero v sveto katoliško Cerkev – res globoko etično ali gre tu za kaj drugega? Kaj lahko povemo o njegovi osebnosti in kakšen je njegov odnos do religije, politike, prava in morale oz. etike? Kaj je sporočilo njegovega osrednjega dela – *Utopije*? Kako se v *Utopiji* odražajo temeljne humanistične in renesančne ideje? Katera so glavna politična izhodišča, ki jih More opiše v *Utopiji*? V kakšnem odnosu sta v Morovi *Utopiji* pojma utopija in mit? More je že za časa svojega življenja užival ugled vsestranskega misleca in humanista kot tudi sloves dejavnega politika in pravnika, ki mu je blaginja ljudstva nad vsem. Ali potemtakem res lahko govorimo o 'Človeku za vse čase'? Kaj je tisto, kar dela Thomasa Mora tudi dandanes tako aktualnega in zanimivega?

Na vsa ta in še mnoga druga vprašanja, ki se nam bodo sproti utrnila, bomo poskusili najti odgovor v tem eseju, čeprav se je treba zavedati, da nekateri pogledi še zdaleč ne bodo dokončni, kar nam nedvomno priča o neizčrpnosti osebnosti Thomasa Mora.

Humanizem in renesansa

Da bi se poglobili v življenje in delo Thomasa Mora, je potrebno spregovoriti o času, v katerem je živel in ustvarjal, namreč o dobi humanizma in renesanse.

Ko govorimo o humanizmu, najprej pomislimo na nekaj, kar zadeva človeka oz. je v povezavi z njim. Vendar pa s tem nima-

mo v mislih samo človekoljubnosti kot take, marveč s pojmom humanizem označujemo duhovno gibanje, ki v ospredje postavlja človeka kot subjekt. Kaj to pomeni? To pomeni, da se je človek na neki stopnji duhovnega razvoja zavedel svoje osebnosti kot edinstvene in nezamenljive, svoje polnosti duha ter globoke ustvarjalnosti. Humanizem se je najprej pojavil v Italiji, in sicer v 14. st. s Petrarko in Boccacciom. Kmalu pa mu je sledila renesansa, ki je temeljne humanistične ideje poglobila in jih podprla z neposredno življenjsko izkušnjo. Ko govorimo o humanizmu in renesansi, imamo v mislih predvsem človekovo notranjo naravnost, ki se tako zelo spaja s čisto zgodovinskimi okoliščinami in znamenji novoveške dobe. Zato si najprej zastavimo tole vprašanje: Kako je človek sploh prišel do 'samega sebe' in zavedanja o svojem vsestranskem občutku kreativnosti? Za razumevanje tako globoke spremembe v misli novoveškega človeka se je treba vrniti v antiko.

V antiki je človek dojemal sebe iz neke obče gotovosti v kozmos. To pomeni, da je verjel v stabilnost, urejenost in red vsega, kar ga obdaja. Kot vemo, je že Platon in kasneje Aristotel govoril o nekem občem dobrem, ki je posamezniku imanentno. Edina sta si tudi v tem, da je pojem države in državne skupnosti človeku vrozen. Aristotel meni, da je dobro polisa kot skupnosti državljanov pred dobrim posameznika, od koder sklene, da je politika vedno tudi pred etiko. Temeljna oznaka antičnega človeka bi bila neka obča gotovost v načinu bivanja in mišljenja.

Podobno bi lahko govorili o neki absolutni resnici tudi v srednjem veku, ki je sledil antiki. Za antičnega človeka se bog razodeva v naravi, kar pomeni, da ima značaj neosebne boga. Narava je za Grke center kozmosa, predmet kontemplacije. Potemtakem Grki umetnost dojemajo kot posnemanje narave, etiko razumejo kot naravnost, ki jim pravi, naj živijo v soglasju z naravo, politika pa jih spodbuja k vprašanju o smislu in nalogah državnosti.

Pojav krščanstva, pri katerem gre za srečanje antične misli in judovske tradicije, je močno zaznamoval ves srednji vek in tako ponudil zopet neko vrhovno, absolutno in vsemogočno božjo avtoriteto. Opaziti je, da med klasično dobo in srednjim vekom ni tako očitne prelomnice, kot se to zgodi kasneje, ob prehodu iz srednjega v novi vek. Antična miselnost se spoji z judovsko tradicijo, od katere prevzame božanstvo kot osebnega boga, to pa je tudi temeljna ideja krščanstva srednjega veka. Božja avtoriteta je absolutna in neomajna, zato ji je človek v celoti odgovoren. Gre za to, da si tista primarna urejenost, iz katere antični človek živi, nade nekatere nove podobe in se tako nadaljuje dalje v srednji vek.

Če želimo povedati kaj več o humanizmu in renesansi, je treba obstati na prehodu iz srednjega v novi vek in se poglobiti v dogajanje takratnega človeka, ki naenkrat sebe in svet dojemata kot nekaj negotovega in neurejenega. Novoveški človek prvič izrazi dvom v stabilnost in red kozmosa, ki mu je do nedavnega ponujal zavetje in varnost bivanja. Kako pride do te eksistencialne negotovosti, ki človeka pahne v slepo ulico? Poleg velikih izumov v znanosti, porasta ekonomske proizvodnje, je to tudi čas novih geografskih odkritij. In ravno ti dogodki, kot še mnogi drugi, so povzročili spremembo v človekovem načinu gledanja na svet in v dojemanju samega sebe.

Ko je Nikolaj Kopernik odkril, da vesolje ni geocentrično, marveč heliocentrično, se

je s tem odkritjem zamajala tisočletna predstava o tem, da je zemlja središče kozmosa. Podobno je podvomil v gotovost ene same absolutne resnice tudi Krištof Kolumb, ko se je izkrcal v Ameriki in odkril ljudstva, ki so prav tako uspešno kljubovala težavam človeškega življenja. Ker bi s poglobitvijo v odkritja na prelomu iz starega v novi vek izgubili rdečo nit našega eseja, bi se posvetili posledicam, ki so jih ta pustila za seboj in tako globoko zaznamovala človeka v določeni dobi njegovega duhovnega razvoja. Bržkone je tedanji človek podvomil v red sveta in stabilnost kozmosa, zato se je na neki točki distanciral od prejšnje notranje gotovosti, ki pa jo je naenkrat začel dojemati kot zelo negotovo. Besede, ki najbolj označujejo novoveškega človeka, so: dvom, kritika, distanca in subjekt. Tla pod nogami staroveškega človeka so se močno zamajala, zato je bil takorekoč prisiljen k temu, da postavi nove in trdne temelje, kjer se bo eksistencialno uresničil. Ker trenutna obča negotovost ni področje, kjer bi temelji človekovega bivanja lahko stali, je človek temelje postavil vase, v svojo osebnost in tako prvič izšel iz sebe kot subjekta.

Ko se je človek zavedel sebe kot subjekta, je začutil ne samo željo, ampak tudi potrebo po izražanju svojih občutij, ustvarjalnosti in nenehnem kulturno-umetniškem delovanju. Od tu izhaja termin *studia humanitatis*, ki v ospredje postavlja dejstvo, da je človek kot subjekt sam sebi predmet proučevanja. Renesanci človek, ki ga preveva duh humanizma, postane dejaven na vseh področjih: v filozofiji, politiki, ekonomiji, zgodovini, literaturi, glasbi itd. Pri vsem tem pa je treba vedeti, da ta človek deluje vedno v pozicionalnem in kritičnem odnosu do absolutne in nekritične sholastične filozofije ter vseobvladljive in miselno monopolne teologije. Naj naštejemo samo nekatere mislece, ki so bili takšnega razmišljanja sposobni oz. so se na takšen način

tudi osebnostno uresničevali: Marsilio Ficino, Lorenzo Valla, Giordano Bruno, Niccolò Niccoli, Niccolò Machiavelli, Pico della Mirandola, Nikolaj Kuzanski in še mnogi drugi. Novoveški človek pa ni samo duhovno in miselno aktiven, ampak tudi fizično

in telesno. Poleg kulta telesne lepote v renesančnem času zacvetijo mnoga mesta, ki so delo človeških rok. Mesto je za renesančnega človeka prostor, kjer se udejanja in ne prestando izpopolnjuje, tukaj in zdaj se počuti kot bog.

Judita Karba: **Blizina**, diptih, mešana tehnika, 2005.

Če se na kratko dotaknem še pojma 'antično', ki ga novoveški človek razume glede na srednjeveškega popolnoma drugače, ugotovimo naslednje: humanizem in renesansa negujeta kult antike, vendar do antične pojavnosti zavzemata kritično distanco in jo dojemata kot preteklost, kot zgodovino.² Srednjeveški mislec pa še močno korenini v antičnem razumevanju sveta in se še ne dojema za subjekt, čeprav se, kakor bi rekel Heidegger, na skrivnem, že osvobaja k njemu. Renesančni človek antično misel posnema, nikakor pa je ne ponavlja, kar so počeli srednjeveški misleci in filozofi. Zgodovinsko gledano je mogoče ugotoviti, da imamo v obdobju klasične dobe in srednjega veka opravka z mitom, ki ponuja neko eksistencialno gotovost v kolektivnem smislu, ki je vsemogočen, absoluten, teološko in posledično tudi politično utemeljen ter pravnoformalno tudi ekonomsko kodificiran. Humanizem in renesanso pa bi lahko povezali z neko utopično vizijo pogleda na svet, ki se je pojavila že v visokem srednjem veku in se zoperstavila ustaljeni mitski zgodbi, globoko vsidrani v kolektivno zavest staroveškega človeka. Vsekakor je zgodnja renesansa kot gibanje še močno vezana na intelektualno elito, saj svojih idej še ni sposobna podpreti z akcijo v širših družbenih okvirih. Ker pa je ustaljena mitska zgodba vsemogočne Cerkve izgubljala svoj monopol ravno zaradi renesančne miselnosti, ki je vse bolj postajala del širše družbe, se kolektivizirala in prek dvoma ter kritičnosti tudi politično mitologizirala, lahko upravičeno govorimo o procesu prehoda od utopije v obstoječem mitu k popolnoma novemu - novoveškemu mitu. Potemtakem je mogoče skleniti, da je renesančni človek, paradoksalno, v trenutku obuditve antičnega mita povzročil tudi njegovo smrt, namreč ravno s sposobnostjo kritične in zgodovinske distance.³

Oris življenja in dela Thomasa Mora

Eden največjih humanistov in renesančnih mislecev Thomas More se je rodil leta 1477 v Londonu. Ker je pripadal angleški renesansi, ki se pojavi približno stoletje za italijansko, se zdi smiselno opisati tedanje razmere v Angliji.

Angleški humanizem in renesansa se pojavita nekako v drugi polovici 15. st. Poleg Geoffreya Chaucerja iz 14. st. so najbolj znani angleški humanisti William Grocyn, Thomas Linacre in John Colet, nekateri pa sem prištevajo še Erazma Rotterdamskega. Vzporedno z renesanso je v Angliji potekala tudi cerkvena reformacija, ki ima za razliko od kontinentalne predvsem politični značaj. Glede na to, da Luter opazuje znotraj rimskokatoliške Cerkve predvsem globlje duhovne in življenjske nepravilnosti, ki zadevajo samo doktrino, pa se angleška reformacija s tovrstnimi vprašanji bistveno ne ukvarja. Povod za angleško reformacijo je bilo ločitveno vprašanje Henrika VIII., kar je privedlo do tega, da je Anglija spremenila svoja politična in organizacijska stališča do rimskokatoliške Cerkve, ne pa tudi temeljnih določil, ki zadevajo samo doktrino, o katerih se vprašuje Luter. Zato lahko upravičeno govorimo najprej o političnem poudarku angleške reformacije, šele potem pa, ko si je kralj zagotovil politično vrhovno oblast in prekinil stike s Svetim sedežem, tudi o religioznem izvajanju reformacije, ki tako postane množični pojav.

Thomas More je bil sin Johna Mora, londonskega pravnika, in Agnes Graunger, o kateri je malo znanega. Strogi oče ga je kmalu poslal v šolo Svetega Antona (St. Anthony's school), kjer so se dečki učili razpravljanja v latinščini. Z dvanajstimi leti je Thomas odšel, po tedanji razširjeni navadi, za paža h canterburyjskemu nadškofu, kanclerju in bodočemu kardinalu Johnu Mortonu. Ta je opazil fantovo nadarjenost in ga spodbudil k študiju na oksfordski univerzi. Tu se je More seznanil

z zgodnjimi angleškimi humanisti, grecistoma Grocynom in Linacrejem ter s Coletom, ki je postal njegov spovednik in duhovni vodja. Leta 1499 je začel prijateljevati z Erazmom Rotterdamskim. Po dveh letih študija artes liberales v Oxfordu je Thomas More poslušno sledil očetovi želji, naj nadaljuje študij prava. Po končanem študiju se je More nastanil v londonski kartuziji, da bi dodobra spoznal duhovniški poklic, ki ga je zanimal že od nekdaj. Po štirih letih življenja v kartuziji se je leta 1504 poročil z Jane Colt, s katero sta imela štiri otroke. Po pripovedovanju prijatelja Erazma se je More odločil, da bo postal čist zakonski mož in ne duhovnik, ki bi bil nezvest svojim zaobljubam. Leta 1511 je Jane umrla, Moru pa so ostali štirje otroci. Le nekaj tednov po ženini smrti se je znova poročil. Tokrat z Alice Middleton, šest let starejšo vdovo londonskega trgovca. More naj bi se z njo poročil bolj v korist družine in ne toliko zavoľjo sebe.

Kot pravnik je začel delovati že leta 1499, star komaj 22 let. Vendar pa si je v letih pravnškega službovanja pridobil sloves zaradi do-brega govorništva in iznajdljivosti pri pogajanjih, zato ga je čakala politična kariera. Nastopal je v službi mesta London in bil do leta 1518 pravniški svetovalec tedanjemu londonskemu šerifu (žnidaršič 1988: 157). Bil je tudi latinski tolmač pri trgovskih pogajanjih in latinski govornik na uradnih sprejemih (žnidaršič 1988: 157). Leta 1518 se je izkazal s pozdravnim govorom ob prihodu papeškega legata in leta 1522 ob prihodu cesarja Karla V. (žnidaršič 1988: 158).

Leta 1517 ga je povabil v službo kralj Henrik VIII. Po sprejetju v kraljevi svet mu je kralj leta 1521 ob nastopu funkcije državnega podzakladnika podelil plemiški naslov. Erazem pravi, da si ni še nihče tako zelo prizadeval priti na dvor, kot se je More tega branil. Zanj so bile obveznosti na dvoru velika obremenitev, saj se ni mogel posvečati svoji družini in literarnemu ustvarjanju.

Literarni opus Thomasa Mora je obsežen, zato naj navedem le nekatera glavna dela. Približno v čas Morove odločitve za življenje v svetu spada prevod življenjepisa Pica della Mirandola, ki je najzgodnejši primer Morove angleške proze. Posebno pozornost gre posvetiti Morovim prevodom priljubljenega grškega satirika Lukiana iz Samosate. Pomembno Morovo delo je Zgodovina Riharda III., ki velja za prelomnico v angleškem historičnem zgodovinopisju. Rihard III. velja za kontroveržno osebnost angleške zgodovine, vendar pa je postal legenda prek Shakespeara, ki je črpal, čeprav posredno, prav iz Morove *Zgodovine*.⁴

Utopija nam danes velja za klasično delo, s katerim si je More pridobil takojšen sloves med evropskimi humanističnimi misleci. O delu bom obširneje spregovoril v naslednjem poglavju, zaenkrat naj povem le to, da gre za osrednje Morovo delo, v katerem poda kritiko tedanje družbe in opiše podobo idealne države.

Thomas More je napisal tudi celo vrsto teološko-polemičnih spisov, v katerih se zavzema predvsem za enotnost Cerkve nasproti reformaciji, ki je vanjo vnašala cepitev in tako rušila temeljno idejo edinosti Kristusove Cerkve. Izmed tovrstnih spisov izstopajo: *Dvogovor, ki zadeva herezije*; *Ovržba Tyndalovega odgovora, Odgovor na zastrupljeno knjigo, znameniti Morov odgovor Lutru* in drugi.

Za konec kratke predstavitve Morovega literarnega opusa naj omenim še spise, ki jih je napisal v času, ko je bil zaprt v londonskem Towru in je čakal na usmrnitev, saj je zavrnil prisego na kraljevi zakon. Gre za intimna in zelo osebna literarno-izpovedna besedila, ki so nastala kot posledica globokega premišljevanja o smislu življenja in smrti, ljubezni in vere. Tako so nastali: *Razprava o prejemu blagoslovljenega telesa našega Gospoda, Dialog o tolažbi v nesreči* in njegovo poslednje delo *O žalosti ... Kristusovi*.

Judita Karba: **Križišče**, akril, 2004.

Osrednje vprašanje v času angleške visoke renesanse in reformacije, ki je povzročilo nepredvidljive posledice tako na političnem kot tudi na religioznem področju, je bilo popolnoma drugotnega pomena. Gre za vprašanje potomstva kralja Henrika VIII., ki je posledično zadevalo tudi Mora, saj je bil kot pomembna politična osebnost vedno del dogajanja v državi. Kralj Henrik VIII. si je želel moškega potomca, ki bi nasledil kraljevi prestol. Ker ga od svoje žene Katarine Aragonske ni mogel več pričakovati, si je prizadeval za ločitev. Kralj je leta 1527 pr-

vič vprašal Mora za mnenje o ločitvenem vprašanju, vendar ga je ta prosil, da od njega ne zahteva, naj se jasno izreče. Kralj je Moru zagotovil, da ga ne bo silil k odgovoru, ki bi jih ne mogel uskladiti s svojo vestjo. Vendar pa je Mora globoko v sebi že slutil, da se temu ne bo moč izogniti.⁵ Kljub temu je sprejel službo lorda kanclerja, ki mu jo je Henrik VIII. zaupal leta 1529.

Vprašanje ločitve svetega zakona je bilo po mnenju Mora vnaprej obsojeno na propad, čeprav tega nikoli ni javno izrekel, pa je bilo to vendar njegovo neomajno notra-

nje prepričanje. Doktrina katoliške Cerkve zagovarja neločljivost pred Bogom sklenjenega zakona, s čimer pa se Henrik VIII. ni mogel sprijazniti. Papež Julij II. je že enkrat pogledal Henriku VIII. skozi prste, in sicer ko se je poročil z ženo svojega brata. Takrat je potrdil, da v prvem zakonu Katarine Aragonske in Henrikovega brata Arturja ni prišlo do spolnih odnosov. Sedaj pa je Henrik VIII. hotel od papeža Klementa VII., da bi dispenco svojega predhodnika preklical in tako razveljavil zakon Katarine Aragonske in Henrika VIII., saj je namreč že imel v načrtu poroko z dvorno damo Anno Boleyn.

Kralj Henrik VIII. ni čakal na papeževo odločitev, zato se je oklical za vrhovnega poglavarja anglikanske cerkve, kar je privedlo do tega, da ga je papež Klement VII. izobčil iz Cerkve. Henrik VIII. je izdal Zakon o nasledstvu (Act of Succession), katerega besedilo je priznavalo potomce Henrika VIII. in Anne Boleyn za zakonite dediče, neveljavnost prvega zakona Henrika VIII., hkrati pa zaničalo papeško avtoriteto v verskih in cerkvenih vprašanjih.

Leta 1532 je Thomas More odstopil s položaja lorda kanclerja. Kot razlog je navedel slabo zdravje, čeprav se je zavedal, da kot politična osebnost ne bo mogel več delovati v okolju, katerega miselnost je v radikalnem nasprotju z njegovim razumevanjem družbenega dogajanja in dojemanjem krščanstva kot vesoljne izpolnitve. Na zgoraj omenjeni zakon je moral priseči vsakdo, ki je bil poklican k prisegi. 13. aprila 1534 je bil More prvič na zaslišanju, kjer je odklonil prisego zaradi dveh spornih točk zakona: neveljavnosti zakona Henrika VIII. in Katarine Aragonske ter zanikanja papeške avtoritete v verskih in cerkvenih vprašanjih. Pri tem pa je ključno to, da More nestrinjanja s spornima točkama zakona ni izrazil naravnost, marveč se je skliceval na svojo vest in skrb za dušo. Nikakor si namreč ni želel na-

kopati kraljevega srda. Ker je prisego odklonil, so ga po štirih dneh pripora v Westminsterški opatiji zaprli v londonski Tower – zloglasno ječo, kjer je preživel zadnjih štirinajst mesecev življenja.

1. julija 1535 je bil More še zadnjič na zaslišanju, tokrat pred posebno komisijo porotnega sodišča. Kot izkušenemu pravniku, ki je znal paziti na svoje besede, niso mogli dokazati, da bi kdaj govoril zoper kraljevo vrhovnost. Henrik VIII. je namreč že izdal Zakon o vrhovnosti (Act of Supremacy). Kdor na Zakon ni prisegel, je bil obsojen veleizdajstva. Nazadnje se je komisija oprla na krivo pričanje državnega uslužbenca Richarda Richa. Ta je na sojenju izjavil, da mu je More rekel, da noben podložnik ne more soglašati z uzakonitvijo kraljeve vrhovnosti v parlamentu in da ga zato zakon ne obvezuje (žnidaršič v: *Thomas More* 1992: 20). More je pričanje Richa zavrnil in označil za laž, toda kljub temu ga je sodišče spoznalo za krivega veleizdaje. To je bilo navsezadnje tudi za Mora kaplja čez rob, zato je v stanju popolne osuplosti baje 'zlonamerno' zaničal kraljevo vrhovno oblast v anglikanski Cerkvi. Pa vendar je nato ob koncu sojenja zaprosil za besedo ter si v iskrenem govoru 'olajšal svojo vest'. Dejal je, da svoje vesti ni dolžan podrediti odločitvi zbora enega kraljestva zoper vesoljni krščanski zbor; na svoji strani sicer nima enega kraljestva, z njim pa je zato ves krščanski svet (*Thomas More* 1992: 21). Po kraljevi milosti so Moru oznanili, da ga namesto kazni za veleizdajalce (obešenje, odstranitev črevesja in razčetverjenje) čaka obglavljenje. Preden mu je rabelj ob deveti uri dopoldan odsekal glavo, se je More obrnil k zbranim in dejal: "Umiram v veri in za vero v sveto katoliško Cerkve" (*Thomas More* 1992: 21).

Utopija

Prvič je *Utopija* izšla leta 1516 v Louvainu in v naslednjih treh letih doživela na Kon-

tinentu kar pet izdaj. Kmalu je bila prevedena tudi v različne zahodnoevropske jezike. Thomas More si je z *Utopijo* pridobil ugled naprednega humanističnega misleca v tedi že zlati dobi evropske renesanse. O Morovem osrednjem delu je bilo napisanih ogromno interpretacij, razprav, strokovnih in znanstvenih člankov. Ko bom razmišljal o *Utopiji*, me bo zanimala poleg zunanje in formalne zgradbe predvsem njena vsebina in notranji pomen.

Kaj je *Utopija*? Ali gre le za oris neke idealne države ali pa se v ozadju skrivajo elementi utopičnega oz. mitskega? Katere so temeljne religiozne, politične in pravnoformalne značilnosti Utopije? Ali je Morova *Utopija* morda odsev Anglije, ki jo je v začetku 16. st. pretresla huda ekonomska in politična kriza? Ali govori *Utopija* tudi o krizi človekovih vrednot, ki navadno sledi krizi zunanjih družbenih pojavov? Ali imajo ideje, ki jih More opisuje v *Utopiji*, kaj skupnega s humanističnim duhom renesančne Evrope? Kako prebivalci Utopije gledajo na politiko, moralo, religijo in državne zakone? Kakšne so bile reakcije bralcev na Morovo *Utopijo*? In ali ni tudi danes aktualna ideja o neki idealni in utopični državi, ki bi temeljila na principu pravičnosti in volji ljudstva? Še številna druga vprašanja se porajajo, zato naj se razprava začne.

Že sam etimološki izvor besede utopija nam razkrije (ne)jasen pomen, ki nam bo služil za izhodišče pri nadaljnjem razmišljanju. Beseda izhaja iz grščine in je Morova lastna skovanka. Sestavljena je iz predpone 'ou', kar v slovenščini pomeni 'ne', in osnove 'topos', kar prevajamo kot kraj oz. mesto. Pomen besede utopija se torej glasi: nekraj oz. mesto, ki ga ni. Če More govori o mestu, ki ga ni, ima v mislih predvsem nek idealen kraj ali bolje, neko deželo, ki je (še) ni. Ostanimo še malo pri zunanji zgradbi. *Utopija* je sestavljena iz dveh delov. V prvem More kritizi-

ra tedanjo sodobno družbo, v drugem pa poda podobo idealne države na otoku Utopija. Pri formalnih značilnostih *Utopije* je nujno treba pokazati na to, da je glavno literarno in slogovno sredstvo, ki ga More uporablja, ironija. Vemo namreč, da nekaj, kar mislimo in o čemer razglabljamo, z ironijo napravimo dvoumno in nejasno. Ali drugače, pri avtorju, ki mu je ironija temeljno izrazno sredstvo, ne bomo mogli nikoli natančno vedeti, kaj je pravzaprav želel povedati. More se v *Utopiji* izkaže za mojstra ironije in sarkazma. Kako tudi ne, saj je prijateljaval z Erazmom Rotterdamskim, katerega *Hvalnica norosti* slovi po svoji bridki ironiji, ki je, tako kakor Morova *Utopija*, naperjena zoper tedanji parazitski družbeni vrh. Ironija se je kot vsestransko izrazno in umetniško sredstvo tudi sicer močno uveljavila v dobi humanizma in renesanse, saj je avtorju omogočila, da se je kritično distanciral od krute in nemalokrat celo nesmiselne realnosti. Večpomen-skost in večplastnost *Utopije* nam kažeta, da moramo biti pri branju pozorni, pri interpretaciji pa previdni.

Če se osredotočimo na zgodbo, opazimo, da v njej nastopajo trije glavni liki. Glavni pripovedovalec je Rafael Hitlodej. Ime je umetna sestavljanica in nam v prevodu iz grščine zaznamuje klepetavega človeka (zopet simbolni pomen za človeka, ki veliko govori in malo pove; opravlja imamo z ironijo). Drugi izmed treh glavnih likov je Peter Egidij, angleški humanist, sodobnik Thomasa Mora in Erazma Rotterdamskega. Njegova vloga v zgodbi je precej obrobna, dasiravno ne nepomembna. Kot tretji lik pa nastopa More sam, vendar ga nikakor ne smemo preprosto istovetiti z dejanskim Morom-pripovedovalcem. Kot že rečeno, je zaradi ironije nemogoče zagotovo vedeti, ali se More-avtor idejno vedno pokriva z likom Mora v sami zgodbi in obratno. Zanimivo je, da More-lik predstav-

lja pesimistično stran Mora-avtorja, ki je kot državljani priča dejanski družbeno-mitski zgodbi, medtem ko bi lahko v Rafaelu Hitlodeju iskali intelektualnega Mora kot nasprotnika tej isti mitski zgodbi, ki jo v tej osebi doživlja kot nepravilno, nenaravno in celo nevarno za celotno družbo.

Rafael Hitlodej v prvi knjigi izrazi odkrito nezadovoljstvo s tem, kar se v družbi dogaja. V prvi vrsti kritizira pohlepnost in lakomnost vladajočih slojev in duhovščine, na drugi strani pa opisuje bedo in revščino nižjih slojev v mestih in kmečkega prebivalstva.

V drugi knjigi se pripoved iz dialoga spremeni v Rafaelov monolog, skozi katerega nam podrobno opiše stanje na otoku Utopija, kjer naj bi se pred časom mudil na obisku. Da bi dobili vpogled v dogajanje na otoku Utopiji, je zgodbo dobro na kratko povzeti. Utopija je otok v zahodnem predelu Severnega morja, kjer živijo ljudje s prav posebnimi navadami. Vsja lastnina, ki jo imajo, je skupna vsem prebivalcem. Denarja sploh ne uporabljajo. Ukvarjajo se s poljedelstvom in obrtjo. Vsak posameznik si namreč izbere obrt, ki mu najbolj ustreza. Njihov delovni dan traja šest ur, zato lahko preostali čas posvetijo izobraževanju in obiskovanju raznih predavanj in kulturnih prireditvev. Privilegij nekaterih Utopijcev je, da namesto obrtnemu delu svoje življenje v celoti posvetijo znanosti.

Politična ureditev v Utopiji je demokratična. Znotraj tridesetih gospodinjstev prebivalci volijo svojega predstavnika, ki nato združeni predstavljajo senat. Predstavniki ljudstva, ki jim Utopijci pravijo sifogranti (omenjeni senatorji), od štirih kandidatov, imenovanih s strani ljudstva, izberejo vladarja. Vladar je dosmrten, odstavi ga lahko le ljudstvo, če meni, da se njegova vladavina nagiba k tiraniji.

Kar zadeva medosebne odnose v Utopiji, je treba povedati, da so ti dokaj strogo do-

ločeni. Na čelu družine je njen najstarejši član. Žene so poslušne svojim možem, otroci staršem, nasploh pa velja pravilo, da mlajši ljudje vedno prisluhnejo starejšim. V vsakem mestnem okolišu so skladišča, kamor ljudje pridejo po hrano in ostale življenjske dobrine. Vsakdo vzame toliko, kolikor potrebuje. Njihova pravna ureditev je skromna. Zakonov imajo malo, saj so njihove vsakdanje potrebe majhne, tako da ne potrebujejo zapletenega pravno-formalnega sistema. Posebno mesto v družbi imajo sužnji. Za sužnje veljajo tisti prebivalci Utopije, ki so zagrešili kakšno kaznivo dejanje, vendar je teh malo. Druga vrsta sužnjev, in teh je več, pa je prišla iz drugih držav, krajev in pokrajin, kjer so bili obsojeni zaradi ropov in umorov. Sužnje navadno pošljejo na prisilno delo, še prej pa jim nadenejo zlate okove (ironiziranje nečesa, kar ima v realistični družbi prestižno vrednost in privilegiran pomen). Vendar pa Utopijci menijo, da si sužnji lahko z marljivostjo zopet pridobijo svobodo, hkrati pa so v poduk ostalim državljanom. Vojskujejo se Utopijci redko, če pa se že, to storijo v pomoč kakšnemu drugemu ljudstvu, ali takrat ko so prisiljeni braniti sebe in svoje lastno ozemlje. Predvsem prevladuje mnenje, da je vojna zverinsko dejanje nevredno človeka, ki je v celoti nepotrebno in nesmiselno.

V Utopiji je dovoljen verski pluralizem. Ljudje častijo različne kulte, planete in zgodovinske osebe. "Vendar pa za večino prebivalstva obstaja nedoumljivo, večno, neskončno in nerazložljivo božanstvo, ki izpolnjuje ves svet. Temu božanstvu pravijo oče" (More 1958: 183). Prvi vladar Utopije, ki se je imenoval Utop, je priznal različna verstva. Tako naj bi ohranil red in mir v državi ter preprečil verska trenja. Če za Utopijce res obstaja ena večinska vera, se bo to izkazalo po naravni poti, namreč z močjo resnice, nikakor pa ne po kako drugače načrtovani ali celo nasilni poti. Sleherno nasilno pridobivanje ver-

nikov je zanje kaznivo. Obstajata pa dve temeljni ideji, ki so ju prevzeli vsi prebivalci Utopije. Prva je ideja o neumrljivosti duše, druga pa je ideja o retribuciji – povračilu v onostranstvu dobrih dejanj z veseljem in zlih dejanj s trpljenjem. "Tistega, ki tega ne veruje, (Utopijci, op. R. K.) sploh ne prištevajo med ljudi, ker zenačuje vzvišeno naravo svoje duše z malovrednim živalskim telesom" (More 1958: 187).

Odločil sem se, da bom pod drobnogled Morove *Utopije* vzel predvsem njeno družbeno, politično, pravnoformalno in religioz-

no ureditev. Ker je *Utopija* delo, ki ga je More napisal kot reakcijo na tedanje stvarne razmere v Angliji, bo smotno, če si ogledamo družbeno situacijo v Angliji na prelomu iz 15. v 16. st.

More je kot dober opazovalec družbenih in političnih razmer v tedanji Angliji uvidel, da porast meščanstva in kapitalistično-trgovskih odnosov v mestih, hkrati pa veliko pomanjkanje, beda in revščina vaškega prebivalstva, celotne družbe ne vodi k blaginji in pravičnosti. Mesta so v času 16. st. zacvete- la v vsem sijaju, racionalizacija na vseh po-

Judita Karba: *Moj trenutek 1* (iz cikla *Bivanje*), mešana tehnika, 2005.

dročjih življenja je že dodobra prežela meščanstvo, kar je pospešilo trgovsko in kapitalistično proizvodnjo, ta pa je povzročila porast občečloveške kulture. Znanost in izobraževanje sta postali gonilni sili človekovega udejstvovanja. Razloge za to gre iskati predvsem v novi miselnosti ljudi, kot tudi v že razširjenem pojavu tiskanja knjig. Vendar pa je vse to, če se preselimo iz mest v vasi, bilo videti popolnoma drugače. Zaradi izjemno donosne trgovine z ovci in volno, je kralj Cerkev in propadle fevdalce razlastil ogromnih površin zemlje ter jih dal v najem svojim podložnikom. Tako je prišlo do pojava t. i. prvotne akumulacije. Orna zemlja je bila z zakonom prepovedana. Kraljevi podložniki so požgali večino vasi na tej zemlji, tako z nje pregnali vaško prebivalstvo, sami pa zemljo spremenili v pašnike. Ker so ljudje z vasi ostali brez slehernega premoženja, prepuščeni na milost in nemilost mest, se je izredno povečala stopnja kriminala, kaznivih dejanj in prostitucije. Konflikt med bogatimi in revnimi sloji se je bliskovito večal, saj so višji sloji živeli v izobilju na račun vaškega prebivalstva, seveda tistega, ki še ni popolnoma obubožalo in zapadlo med kriminalce in potepuhe.

More je uvidel vse te družbene probleme, zato v svojem 'manifestu' podaja vizijo države, v kateri bi bili podobni problemi po njegovem mnenju rešljivi, ali pa se morda sploh ne bi pojavili. Za Mora je edino zlo, ki vodi do družbene neenakosti in nezadovoljstva državljanov, zasebna lastnina. Zato meni, da je potrebno zasebno lastnino ukiniti. More vedno izhaja iz opazovanja ekonomskih odnosov, ki so zanj pokazatelj tega, kar se v družbi tudi dejansko dogaja. Stvarne razmere v tedanji Angliji pa so pokazale, da družba na takšen način dolgoročno ne bo mogla delovati. Rešitev vidi v tem, da bi se vse dogajanje v državi izvajalo z razlogom. Ali drugače, da bi imel vladar za to, da ljudstvu sploh

lahko vlada, najboljšega izmed razlogov, ki je za Mora le blaginja ljudstva. Po Moru bodo vsi ljudje zaživeli v polnosti takrat, ko bo poleg formalne enakosti prišlo tudi do dejanske enakosti med ljudmi. To pa je zanj uresničljivo takrat, ko bo privatna lastnina postala kolektivna oz. ko bo družba z njo v celoti razpolagala. Družbeno dogajanje navadno odseva politično dimenzijo države. More je kot politična osebnost in kot navaden državljan dogajanje v državi dobro poznal. Gre za to, da je postala politika Henrika VIII. v času razčiščevanja njegovega ločitvenega vprašanja nevzdržna in do skrajnosti samovoljna. To pa seveda ni bilo v skladu s prepričanji Thomasa Mora. Med drugim je treba vedeti, da smo na prehodu iz srednjega v novi vek, ko še ni prišlo do popolne osvoboditve religije od ostalih področij človekovega delovanja. Državna politika se še ni osvobodila elementov srednjeveške sholastike zavezane religiji, kar se je med drugim izrazilo tudi v sporu med Henrikom VIII. in Morom. Kot je razvidno iz *Utopije*, je More verjel v t. i. vesoljno krščanstvo (vesolje(n) = gr. kat-holikos). Gre mu za edinost vesoljne Cerkve, kar je po njegovem mnenju tudi osrednje sporočilo Jezusa Kristusa. Zato vidi samovoljno politiko Henrika VIII., njegovo ločitev od Katarine Aragonske in prelom s papežem, kot največjo nevarnost za edinost Kristusove Cerkve. Seveda je More gledal podobno tudi na Luthrovo reformacijo, ki je ravno tedaj množično zajela celotno Anglijo. Ta ideja enotnosti Cerkve in edinosti vseh ljudi se jasno odraža tudi v *Utopiji*. Utopija je država, kjer so pooblastila vladarja omejena. Če namreč ljudstvo meni, da jih je vladar prekoračil, ga lahko zamenja. In to je tudi eden izmed razlogov, zakaj bo More, v nasprotju z ostalimi političnimi akterji in večino duhovščine, ki se bodo podredili kraljevi volji, ostal tako neomajen v svoji zvestobi vesoljnemu krščanstvu.

More je neutrudno deloval tudi na področju pravne države. Rafael Hitlodej kot glavni lik v *Utopiji* predstavlja idejne poglede in rešitve Mora-avtorja, vendar zaradi ironije ne vemo zagotovo, kako zelo se ti dve osebi tudi sicer miselno ujemata. Ker je More kot ugleden pravnik in sposoben politik od blizu videl, kaj se dogaja v državnem sodstvu, lahko v tem primeru vidimo določene povezave med Rafaelom in Morom-avtorjem.

Rafael se v prvi knjigi *Utopije* osredotoči predvsem na pravnoformalne predpise, kazensko pravo in kazniva dejanja. Sprašuje se, zakaj se ljudje še vedno ukvarjajo s kriminalom, in ali niso kazni že dovolj hude, če nekoga za pičel rop usmrtijo. Ugotovi naslednje: če so ljudje brez imetja, lastnine in osnovnih življenjskih dobrin, si jih pač morajo priskrbeti, četudi na moralno sporen način. Ker veleposestniki potrebujejo, zaradi zgoraj že omenjene prvotne akumulacije, na pašnikih le nekaj pastirjev, dela za večino ljudi ni, zato so v kriminal enostavno prisiljeni. Še več: država, politika in kralj zločince takorekoč sami ustvarjajo (More 1958: 74), trdi More. In ne samo ustvarjajo, tudi vzgajajo in podžigajo jih v njihovih dejanjih (More 1958: 77). More je med svojim službovanjem prišel do zaključka, da v pravu ni določene očitne meje med kaznivimi dejanji, ampak so vsa obravnavana kot eno kaznivo dejanje proti vladarju, kar izvira še iz srednjeveškega pravnega izročila. Vladar, ki ga postavi papež – božji namestnik na zemlji, predstavlja neomajno avtoriteto države. Za vsak neznamen prekršek, ki predstavlja zločin proti Bogu, sledi potemtakem smrtna kazen. In kako tudi ne bo človek, ki je v ropanje prisiljen, žrtve tudi ubil, saj je tako manj verjetno, da ga bodo dobili in obsodili, sklepa Hitlodej. Ljudje, ki so ostali brez vsega, so se velikokrat znašli v podobnih situacijah. More je vedno ostro kritiziral zakone, ki imajo le zunanji pravni videz. Če pogledamo širše, pa je ravno oblast bila

tista, ki je te iste zakone sprejemala in izvajala. Rešitev, ki jo More predlaga, je, naj oblast vrne ljudem orno zemljo oz. naj jim zagotovi osnovne življenjske pogoje. More meni, da bi se potem tudi stopnja kriminala znižala. Po drugi strani pa si je močno prizadeval, da bi kazni namesto srednjeveškega ustraševalnega značaja dobile vzgojno in poboljševalno funkcijo. More je potemtakem kot pravnik in politik v eni osebi ponudil vidne izboljšave državnega pravnega sistema.

Za Mora je poleg ukinitve zasebne lastnine in zagotovitve osnovnih bivanjskih pogojev eden glavnih temeljev pravične države – izobraževanje. Kajti samo tako je po njegovem mnenju možno ljudem vcepiti moralne vrednote in izkoreniniti njihove napake. Sam je poučeval ne samo svoje otroke, marveč tudi sirote. Imel je celo svojo šolo, kjer je uvažal tovrstne izobraževalne prakse. V *Utopiji* se vsak državljani mora izobraževati. To pa je tudi v skladu s temeljno humanistično in renesančno idejo.

Če na kratko povzamem bistvene poteze in lastnosti Morove *Utopije*, ki se mi zdijo osrednjega pomena: *Utopija* je oblika idealne države oz. brezrazredne družbe, ki je za Mora neka skrita, celo fantastična želja. Videti jo moramo kot reakcijo na takratno sodobno družbo, v kateri je živel in ustvarjal. Tu se mi zdi temeljno nasprotje med Morom kot posameznikom – intelektualcem, ki se umakne v miselno-teoretski svet, in družbo na drugi strani, ki je že prežeta z mitsko politično zgodbo o kapitalizmu. *Utopija* kot pojem je potemtakem lastna le redkim izbrancem, ki so se s svojo miselnostjo sposobni iztrgati mitu, zato nujno obstaja v sferi vizionarnega in zaenkrat še neuresničljivega. Pri mitu pa gre ravno za to 'prizemljenost' in 'tostranost', v kateri nosilci mitske zgodbe vidijo svetlo prihodnost. Mit v tej luči povezujemo z množičnostjo, družbi lastnim prepoznavanjem centralne socialno-politične zgodbe in kon-

kretnim akcijskim delovanjem. Podobno bi lahko trdili tudi za Mora, ki poda nekakšno 'kabinetsko' vizijo družbe, da razglablja o državi s svojim intelektom in razumom, nikakor pa se ne ukvarja s tem, kako bi prišlo do dejanske realizacije te iste zamisli. Če pogledamo na težnjo o boljši družbi še z mitološkega vidika, lahko opazimo, da je v Morovem času kapitalistični mit družbo dobesedno začaral. Ljudje so videli obetavno prihodnost ravno v mitski zgodbi, ki je poudarjala tostranost življenja, človekovo individualnost in akcijo. Vendar pa je More že takrat uvidel tudi slabosti mitske dejanskosti, zato je njegova ideja tako daljnosežna in vplivna, hkrati pa neizogibno kontemplacijska.

Po mojem mnenju gre v zgodovini človeške družbe za nenehno konfrontacijo mitskega in utopičnega momenta, kar rezultira bodisi v mitski zgodbi kot taki bodisi v utopiji, ki pa mora, če jo družba tudi dejansko hoče sprejeti, nujno preiti na raven mitsko-politične zgodbe v svojih kolektivnih in aktivističnih razsežnostih oz. se odpreti navzven ter zapustiti območje umsko-individualnega ali elitnega razmišljanja. Mit in utopija skupaj tvorita družbeno celoto, v kateri človek postane in tudi ostane družbeno bitje. To pomeni, da človek lahko miselno, duhovno in tudi fizično napreduje, če utopija postaja mit in obratno. Če bi utopija obstala le na ravni utopičnega, umskega, bi ne prišlo do konkretne človeške realizacije, kar bi bilo vidno v vsesplošni družbeni in tudi osebnostni stagnaciji. Mit in utopija nam torej predstavljata neke vrste družbeno gibalo. Posebno vlogo pa v odnosu mit – utopija igra vsekakor čas. Vemo, da mit ni vedno sprejemljiv in dovzeten za spremembe, ki bi jih vanj vnesla utopija, zato so utopični misleci pogostokrat preslišani. V tem pa je tudi njihova tragičnost: tako Platonu kot tudi Moru in mnogim drugim ni bilo dano, da bi vstopili v državo in postali del družbe, ki so si jo zami-

slili, četudi so si vse življenje prizadevali svoja opazovanja in ugotovitve tudi v praksi udejaniti. Ali ni paradoksalno, da se je Morov sicer za tedanji čas dobronameren in napreden predlog o idealni komunistični državi pokazal za tako zelo spornega, total(itar)nega in celo uničujočega v dvajsetem stoletju? Če utopične ideje mit preobrazijo prezkodaj, ko ta še ni 'zrel' za tovrstne novosti in spremembe, lahko pride do očitnih družbenih zlorab in tragičnih posledic za človeštvo.

Kar zadeva politiko, moralo in religijo, se v *Utopiji* še vedno močno povezujejo. Posledica tega je, da se More še ni čisto iztrgal iz srednjeveškega duhovno-miselnega izročila. Naj omenim po mojem mnenju bistvene renesančne in humanistične ideje, ki se odražajo v *Utopiji*: kritika samovoljne politike in demokratična državna ureditev, poudarjena izobraževalna dimenzija, porast znanosti, verski pluralizem, poskus ločevanja religije od ostalih področij človekovega delovanja, izboljšava pravnoformalnega državnega sistema in druge.

Sklepni komentar

Morova *Utopija* je delo, ki nas vedno znova navdihuje in spodbuja k razmišljanju o vsekozi aktualnih vprašanjih: Kdo smo? Kaj smo? V kakšni družbi živimo? Ali je res to država, kjer si želimo živeti in se uresničevati? Ko sem prebral *Utopijo*, sem se spraševal ravno o teh temeljnih vprašanjih. Ne samo Morova *Utopija*, ampak tudi utopije drugih avtorjev postavljajo obstoječe mite pod vprašaj oz. nas ženejo k samorefleksiji, k temu, da se ponovno poglobimo vase in v družbo, kjer 'naj bi se dobro počutili'. Lahko bi tudi rekli, da nas utopične ideje, ne sicer nasilno, pa vendarle, zbujajo iz spanja in sanj, polnih mitskih samoumevnih zakonitosti, po katerih se vrši vsa naša družbena realnost. Čeprav bi se na prvi pogled zdelo drugače: utopije so tako lahke, zveneče za uho, umirje-

ne, da nas že s tem hočejo utrditi oz. potrditi v našem sanjanju in nemalokrat tudi sanjarjenju o novih boljših časih.

Ko sem študiral Thomasa Mora, sem natelet na veliko nasprotujočih si izjav in paradoksov o njegovi osebnosti kot tudi o njegovem življenju in delu. Lahko bi rekli, da obstajata dve sferi morologov, 'liberalni', ki Moru očitajo predvsem njegovo neizprosnost in celo nesramnost pri preganjanju protestantskih heretikov (kar bi znotraj Morovega odnosa do reformacije zaslužilo posebno razpravo) in ki dvomijo v Morovo svetniško gesto, ter 'konzervativni', ki v njem vidijo velikega svetnika – zgled pobožnega in gorečega kristjana. Sam menim, da je bilo njegovo etično dejanje življenja storjeno ne v slepi veri v papeževo vrhovno oblast, kot misli katoliška Cerkev, marveč proti samovoljni politiki zloglasnega Henrika VIII. Če obstaja nedoumljivi oče in potemtakem vesoljno krščanstvo, potem nima po Moru nobeno človeško bitje pravice do vrhovne oblasti, še najmanj pa kralj, ki tako neizmerno hlepi po njej. More meni, da najvišje mesto pripada Bogu. V tem pa je tudi osrednje sporočilo Morove skrbi za vest in dušo ter neomajne zvestobe najprej Bogu, šele nato vladarju, kot je sam izjavil, preden so ga obglavili. Vsekakor pa bi bilo določene domneve nekaterih avtorjev o temni plati Morovega političnega in, kakor pravijo, radikalno verskega življenja potrebno natančno proučiti in preveriti. Zgleda, da nas bo More po tem, ko je bil v prejšnjem stoletju proglašen za svetnika (1935), zaposloval vsaj še nekaj časa. Pa tudi njegove Utopije, ki si jo je zamislil in ki si jo danes zamišlja zdajšnji predsednik ZDA Bush, zaenkrat še ni videti na obzorju ... Mor-da je tako celo boljše.

Viri in literatura:

- Thomas More 1992: *Thomas More – krščanski humanist, izbrani angleški spisi*. Ur. Lilijana žnidaršič. Celje: Mohorjeva družba.
- Garin, E. 1993: *Spisi o humanizmu in renesansi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Heidegger, M.: *Die Zeit des Weltbildes*. V: *Gesamtausgabe, Band 5 Holzwege* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- More, T. 1958: *Utopija*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marlowe, Kyd, Jonson 1976: *Drame angleške renesanse*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Žnidaršič, L. 1988: Človek za vse čase. *Bogoslovni vestnik* 2 (1988), 155-166.
- Walland, F. 1945: *Tomaž More*. Ljubljana – Rakovnik.
- Več avtorjev: *Gledališki zbornik Vihar*; Mitja Velikonja: *Previharimo utopije? Utopimo viharje!*

1. *A man for all seasons* je gledališka igra Roberta Bolta, prvič uprizorjena leta 1960 v Londonu. Kasneje je bil posnet tudi istoimenski film, ki podaja neko idealno, lahko bi rekli hollywoodsko podobo Mora, čemur bi verjetno nasprotovali liberalni morologi, ki izražajo odkrit dvom v njegovo svetništvo.
2. Več o razumevanju zgodovine na način preteklosti prim. M. Heidegger, *Die Zeit des Weltbildes*, kjer Heidegger razumevanje zgodovine na način novoveške znanosti, ki temelji na znanstveni metodi, bistveno povezuje z dogajanjem, natančneje, dogodjem (Ereignis). Heidegger vidi takšno popredmetovanje zgodovine na osnovi znanstvene metode kot nadvse problematično (Heidegger, GA, 5: 82, 83 in 92).
3. O pojmu 'antično' v renesančni misli prim.: Eugenio Garin, *Spisi o humanizmu in renesansi*, 23.
4. Kar zadeva Morovo Zgodovino Richarda III., primerjaj žnidaršič 1988: 160.
5. V zvezi s tem naj omenim po mojem mnenju pomenljiv odlomek iz *Utopije*: "Če napačnih mnenj ne moreš povsem izkoreniniti in če ti ni moč po lastni volji ozdraviti napak, ki so prešle v navado, potem se ti še zdaleč ni treba odpovedovati državnim opravičilo, kakor tudi ne smeš zapustiti ladje v viharju z izgovorom, da ne moreš obvladati vetrov" (More 1958: 97-98).